

Періодизація генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні

Стаття присвячена визначенню основних закономірностей розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання у контексті державно-правового розвитку українських земель. Встановлені характерні ознаки та особливості розвитку цих прав у різні історичні періоди становлення української державності. Автор пропонує періодизацію історичного розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на українських землях від часів Київської Русі до періоду незалежної України.

Ключові слова: генезис розвитку прав, історичний період, право на вільний вибір місця проживання, право на свободу пересування.

Ю.И. Миколаенко
аспірант,

Университет экономики и права «КРОК»

Периодизация генезиса прав на свободу передвижения и свободный выбор места жительства в Украине

Статья посвящена раскрытию основных закономерностей развития прав на свободу передвижения и свободный выбор места жительства в контексте государственно-правового развития украинских земель. Определены характерные признаки и особенности развития этих прав на разных исторических этапах развития украинской государственности. Автор предлагает периодизацию исторического развития прав на свободу передвижения и свободный выбор места жительства на украинских землях со времен Киевской Руси до периода независимости Украины.

Ключевые слова: генезис развития прав, исторический период, право на свободный выбор места жительства, право на свободу передвижения.

J. Mykolaenko
graduate student,
«KROK» University

Periodization of the Genesis of Rights to Freedom of Movement and Free Selection of Place of Residence in Ukraine

The article is devoted to the determination of the basic regularities of development of the rights to freedom of movement and free choice of place of residence in the context of state-legal development of Ukrainian lands. The characteristic features and peculiarities of the development of these rights in different historical periods of the formation of Ukrainian statehood are established. The author proposes

a periodization of the historical development of the rights to freedom of movement and free choice of place of residence on Ukrainian lands from the time of Kievan Rus to the period of independent Ukraine.

Key words: *the genesis of the development of rights, the historical period, the right to free choice of place of residence, the right to freedom of movement.*

Постановка проблеми

Права людини, їхнє втілення у нормативне поле держави, гарантування та виконання – тема, що є вічною для юридичної науки. Разом із тим, сьогодні в Україні дійсно назріла реальна необхідність оновлення Конституції України, у тому числі в частині удосконалення положень щодо прав людини. Про це, зокрема, свідчить і конституційна реформа, яка триває нині в нашій державі та передбачає конституційні зміни у трьох напрямках: децентралізація; реформа правосуддя; права людини. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання також відносяться до основоположних прав і свобод людини, які потребують перегляду та удосконалення у світлі як євроінтеграційних процесів в Україні, так і в частині дотримання їх на окупованих територіях та зонах проведення антитерористичної операції. Саме тому не викликає сумнівів те, що процес удосконалення Основного Закону держави вимагає, серед іншого, й фундаментального історико-теоретичного дослідження розвитку прав людини, яке дозволило б унеможливити помилки та прорахунки під час розробки конституційних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні присвячено чималу кількість праць вітчизняних авторів. Зокрема, історико-правові аспекти розвитку цих прав досліджували такі вчені, як Брага І.Ю., Голубка І.І., Головка Б.Г., Динько О.Ф., Коробочкіна Л.Л., Плещький С.Ф., Савранчук Л.Л., Тарапака І.Ю., Чехович С.Б. та інші. Проте багатовимірність даної наукової тематики, існування діаметрально протилежних, іноді суперечливих наукових позицій з досліджуваної проблематики обумовлює потребу більш детального її висвітлення й аналізу.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нині так і залишаються невирішеними окремі питання періодизації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні.

Формулювання цілей статті

Метою даної статі є дослідження процесу розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні в його ретроспективі, що включатиме визначення характерних рис та особливостей їх правового регулювання у різні історичні періоди розвитку української державності та виокремлення періодів цього процесу.

Вклад основного матеріалу дослідження

На світанку державно-правового розвитку українських земель, а саме в добу Київської Русі, можемо віднайти перші паростки розвитку права на свободу пересування в Україні, що відображені в низці історичних пам'яток, насамперед правових договорах між Київською Руссю та Візантійською імперією 907-го, 911-го та 944 рр., які є найдавнішим письмовим джерелом давньоруської державності та права.

Перший відомий історикам договір Русі з Візантією укладено 911 р., а за новітніми даними – 912 р., між великим князем київським Олегом й імператором Левом VI та його співправителем Олександром. Цьому передувала угода, укладена 907 р. після переможного походу Олега на Константинополь. Договір 911 р. створював режим найбільшого сприяння русичам на ринках імперії, так само і візантійським купцям на Русі: вони мали бути забезпечені там житлом, харчами і припасами на зворотний шлях. До речі, таких вигод не мали купці жодної іншої країни [11. с. 173; 21 с. 81-92].

За висновками спеціалістів, порівняно з договором 911 р., у договорі 945 р. більш жорсткими стали правила в'їзду до Візантії: раніше для цього вистачало однієї печатки, а тепер русичі повинні були мати з собою спеціальну княжу грамоту, в якій поіменно перераховувалися всі гості. Без такого дозволу вони затримувалися, а в разі опору їх дозволялося навіть вбивати. Стаття 2 договору обмежувала обсяг торговельних операцій та свободу пересування руських послів і купців: жити вони могли лише у передмістях Царгорода, а у столицю заходили лише без зброї, не більш як 50 осіб і тільки у супроводі імператорського чиновника. Зимувати руським купцям у Візантії заборонялося. Цілком можливо, що такі заходи були викликані не досить чемним ставленням русичів до грецького населення, з вчиненням з їхнього боку кривди і бешкетів [10; 11. с. 174; 30].

На території ж Київської Русі, порівняно з жорсткими правилами в'їзду й перебування іноземців у Візантійській імперії, чужинці-купці не переслідувалися, мали вільний доступ до країни і не зазнавали посягань на свою свободу і майно. Таке відношення сприяло розповсюдженню та розмаїттю чужинських колоній, які ще називали «гостинними дворами» чи «факторіями» [20, с. 77; 22, с. 77].

Як стверджують українські дослідники І.Ю. Брага та Л.Л. Коробочкіна, саме за часів Київської Русі засновано і перші вітчизняні елементи паспортного режиму. За їх словами, відомості про державно-правові елементи паспортного режиму на території сучасної України містяться в Лаврентіївському літописі та датуються 945 р. Вважається, що саме Київське та Новгородське князівства поклали початок обліку населення на Русі. Крім того, за часів Київської Русі своєрідним посвідченням особи в деяких племенах був пояс, за орнаментом якого визначали вік та місце проживання його власника. Наявність зазначеного культового предмета як знака ідентифікаційного характеру надавала можливість їхньому власнику здійснювати визначені ним функції, зокрема перетинати кордон [3, с. 103; 19, с. 15; 26].

Наступним етапом історії розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні у контексті державно-правового розвитку українських земель слід розглядати період одночасного перебування частин України у складі Московського царства та Великого князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитої.

Як відомо, на формування правової системи, у тому числі на розвиток прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, розвиток українських земель, які були підпорядковані Великому князівству Литовському, а згодом приєднані до Польщі, вплинуло законодавство Литви та Німеччини і перш за все – статuti Великого князівства Литовського та збірники магдебурзького права.

Можна погодитись із висновками деяких українських дослідників про те, що у період литовсько-польської доби свобода пересування та вільний вибір місця проживання особи залежали від її соціального стану, з характерними для ранньофеодальних держав обмеженнями та привілеями [2. с. 74-77; 6, с. 55-56].

Справді, у привілеях великих князів Литовських Казимира Ягайловича 1447 р. і Олександра Казимировича 1492 р. людям шляхетсько-боярського стану надавалося право на вільний в'їзд і виїзд з країни [35, с. 107].

У Литовському статуті 1529 р. була стаття, що регулювала вихід селян від феодала до міста. Селяни, які прибували до міста, мали негайно сповістити про це «місцевого бургомистра». Останній мусив зібрати відповідні довідки про прибулих і отримати від їхніх володарів підтвердження про те, що вони відпущені у зв'язку з голодом. І коли перевіркою встановлювали, що феодал «геть їх вибив, не хочючи їх годувати», покріпачені вважалися вільними [13. с. 380].

Внаслідок проведення аграрної та фінансово-податкової реформи та прийняття правового документа «Устава на волоки» 1557 р., процес закріпачення селянства набув ще більших обертів. Так, за третім Литовським статутом 1588 р. селя-

нин, який прожив на землі пана десять років, набував статус кріпака. Удвічі, з десяти до двадцяти років, збільшувався термін розшуку кріпаків-втікачів [8, с. 57-58; 12, с. 176].

Процес закріпачення селян, який відбувався у цей історичний період і на українських землях, що відносились до Московського царства, також супроводжувався посиленням методів регулювання обліку та переміщення осіб. Так, документами, що відображали надання волі холопам та на деякий час посвідчували їхню особу, були так звані «відпускні», перші відомості про які датуються 1482 р. Наприклад, у «Судебнику» 1550 р. видача «відпускної» холопу могла бути здійснена лише рішенням відповідного суду. У нормативно-правовому документі церковного права «Стоглав» 1551 р. приймати на службу священників і дияконів, що прийшли з інших єпархій, дозволялося лише за умови наявності у них відпускних грамот від архієрея за попереднім місцем служби. Відповідно до «Соборного Уложення» 1649 р. основним документом, що засвідчував особу відпущеної на волю людини, хоча й залишались «відпускні», але значно пом'якшились умови пересування для торговців [3, с. 104].

Закладення ж підвалин державницького підходу в питанні законодавчого регулювання прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання розпочалося за правління російського царя, а з 1721 року – імператора Всеросійського Петра I, який, керуючись європейським досвідом, видав низку відповідних указів.

Так, указом «Про приїжджих іноземців» стали детально регламентуватись правила в'їзду, реєстрації та обліку іноземців на території Московського царства. Посвідченням реєстрації був «абшит», який, зокрема, давав право на виїзд із країни. Указами 1719-го, 1720-го та 1723 рр. запроваджувалася паспортна система у Росії: право отримувати паспорти було надано особам недворянського походження, а указом 1722 р. паспорти повинні були отримувати всі відпущені на волю селяни [4, с. 93; 28, с. 103-104].

Окремої уваги, з нашої точки зору, потребує опис та характеристика часів українського козацтва – Запорізької Січі та Гетьманщини, яка проіснувала до 1764 р., у якому відповідним наказом російської імператриці Катерини II інститут гетьмана було скасовано, а ще через рік Гетьманщину реформовано в Малоросійську губернію.

Більшість вітчизняних дослідників схиляються до думки про здебільшого гуманістичний характер розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на території Запорізької Січі. Так, за словами І.І. Голубки та С.Ф. Плєцького, тривалий час жодних обмежень свободи пересування на території Запорізької Січі не передбачалося [6, с. 43-44; 24, с. 24].

Однак, на думку Л.Л. Коробочкіної, певний контроль за пересуванням все ж таки здійснювався: пересування купців на території Січі було дозволене лише за наявності документів від козацької адміністрації. Крім того, контроль за перетинанням запорізько-польського кордону здійснювали за допомогою листів (паспортів) для козаків та атестацій для польської сторони. Дослідниця зауважує, що введення паспортного режиму того часу було обумовлене необхідністю захищати права козаків, а не метою встановлення тотального контролю над ними [19, с. 4-5].

Як вказує С.Ф. Плєцький, становлення запорізької паспортної системи, вірогідно, почалося в часи Кримського Коша. З Олешківською Січчю пов'язані факти систематичного (за допомогою письмових документів) контролю за пересуванням козаків і рухом подорожніх Запорозькими вольностями. Це було зумовлене потребою в регулюванні транзитної торгівлі, охороною кордонів, а також слугувало засобом подолання ізоляції, у якій опинилися запорожці, оскільки російський уряд забороняв українцям будь-які контакти з опальними козаками [24, с. 25].

За часів Гетьманщини гуманістичний характер розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання поступово став обмежуватися під впливом

антиукраїнської політики Московського царства. Характеризуючи даний період, І.І. Голубка звертає увагу і на Коломацькі статті, укладені 25 липня 1687 р. між гетьманом Іваном Мазепою та козацькою старшиною, з однієї сторони, та царями Іваном Олексійовичем, Петром Олексійовичем (Петром I) та царівною Софією, з іншої. Обмежуючи українську автономію, вони, зокрема, дозволяли вільне пересування українців територією Московського царства [6, с. 45-46].

У 1739 р. було заборонене переселення зі Слобожанщини на територію Гетьманату, 1750 р. гетьман Кирило Розумовський заборонив без його дозволу видавати будь-якому паспорти для поїздок до Москви та Петербурга, а в 1761 р., згідно з ордером гетьмана Кирила Розумовського, утруднено вихід на нове місце проживання: щоб оселитися на ньому, належало пред'явити письмову згоду попереднього власника. Зрештою, вже після ліквідації Гетьманщини імператорський указ від 3 травня 1783 р. проголосив остаточну заборону селянських переміщень [24, с. 26; 35, с. 303-307].

Як зазначає вітчизняна дослідниця Л.Л. Коробочкіна, паспортний режим часів перебування українських земель у складі Російської імперії характеризується класовим характером і постає безвідмовним інструментом у справі закріпачення населення на певній території, встановлення контролю за переміщенням усіх верств населення, збору податків, здійснення фіскальних та поліцейських дій [19, с. 4-5].

Справді, елементи паспортної системи на території Російської імперії поступово змінювалися в бік нерівності класового поділу та усіляких обмежень.

При царюванні російського імператора Павла I було введено суттєві обмеження для виїзду російських підданих за кордон: імператор спорудив свого роду «залізну завісу», зробивши для своїх підданих, особливо для молоді, майже неможливим відвідування Західної Європи, в тому числі для навчання. Продовжуючи такий же курс державної політики у зазначеному питанні, імператор Микола I законом 1831

р. встановив норму, згідно з якою молоді люди від 10 до 18 років зобов'язані виховуватися в Росії; виїзд за кордон дозволявся імператорським рішенням. Санкцією за його порушення була втрата права на державну службу. Досить часто особи, які отримали імператорський дозвіл на виїзд за кордон, залишалися там проживати невизначений строк і фактично перетворювалися на переселенців, тому Указом від 1834 р. під небезпекою визнання бути винним у недозволеному залишенні батьківщини дворянам встановлювався п'ятирічний термін перебування за кордоном, а для осіб інших станів - не більш як трирічний [31, с. 25-26; 33].

3 червня 1884 р. Державною Думою Російської імперії було схвалено новий Статут про паспорти або «Положення про види на проживання» [5, с. 49; 25], а наступним кроком до законодавчого унормування реєстрації населення в Російській імперії стало прийняття у 1903 р. Статуту «Про паспортну систему», відповідно до якого посвідченням на постійне проживання були строкові паспорти і паспортні книжки, які були посвідкою на постійне проживання. Без паспортів можна було поїхати чи піти в межах свого повіту не більш ніж на 50 верст і на термін не більше року [28, с. 104].

Як зазначає І.Ю. Тарапака, у Російській імперії до державної реформи 1905-1906 рр. особа не мала жодних суб'єктивних прав щодо держави і її статус визначався виключно об'єктивним правопорядком [31, с. 28]. Вперше право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на території Російської імперії було задекларовано у Маніфесті 1905 р., який було підписано російським імператором Миколою II під впливом революційних подій [32].

У другій половині XVIII ст. західноукраїнські землі перейшли під владу Австрійської, а згодом Австро-Угорської монархії, і, звичайно, на цю територію поширювалася дія органів влади й управління держави. І хоча імперія складалася з двох частин: Австрії (Цисленталії) та Угорщини (Транслейтанії), більшість західноукра-

їнських земель перебували під владою Австрії [7, с. 52].

Найбільш важливим законодавчим актом, прийнятим у період існування Австро-Угорщини, у тому числі й у контексті нашого дослідження, є Конституція Австрії, що була остаточно доповнена у 1867 р. важливими конституційними законами, зокрема Основним законом про загальні права громадян, який отримав погодження цісаря 21 грудня 1867 р. та у якому були задекларовані права на свободу переселення особи та переміщення майна та свободу еміграції. Хоча, як стверджують окремі дослідники, австрійська Конституція 1867 р. мала значною мірою декларативний характер, оскільки, закріплюючи загальні права громадян на папері, вона не передбачала дієвих механізмів їхнього захисту, що ставало причиною їх відвертого ігнорування або порушення [34, с. 90]. Тим не менше, на наш погляд, закріплення на конституційному рівні, зокрема права на свободу еміграції, стало вагомим позитивним чинником багатьох суспільних процесів у державі.

Дослідження численних історичних джерел дає підстави констатувати, що революційні події в Росії та Україні першої чверті ХХ ст. активізували українське співтовариство та без перебільшення ознаменували початок епохи новітньої історії державності України. Йдеться про утворення Української та Західноукраїнської Народних Республік. І хоча цей період був досить коротким, його значення в історії розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, з нашої точки зору, є неоцінним, оскільки саме у ці часи було закладено основи національного конституційно-правового регулювання.

Так, розділ II Конституції УНР або «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР» від 29 квітня 1918 р. присвячений правам громадян. Зокрема, ст. 18 визначила, що кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають «повну свободу перемін місця пробування». Ці права могли обмежуватися лише спеціальними законами [14, с. 330-335].

Вітчизняний дослідник І.І. Голубка наголошує, що важливе значення для гарантування прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання мали й інші положення II розділу Конституції УНР, зокрема ст. 12 та ст. 13, остання з яких передбачала, що громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на її території без судового наказу інакше, «як на гарячій вчинку». Але і в такому випадку він має бути випущений не пізніше, ніж за 24 години, коли суд не встановить «якогось способу його затримання» [6, с. 48], а, на думку В.В. Семенюка, статті Конституції УНР, що гарантували свободи вибору людини, зокрема й свободу пересування, є втіленням християнських засад [29, 70].

Генезис прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання періоду становлення і розвитку України з 1917 р. як радянської республіки, а з 1922 р. – як союзної радянської республіки у складі СРСР досить детально описано в численних наукових працях, тому ми зупинимося лише на його знакових характеристиках.

Достатньо лише констатації того факту, що жодна з Конституцій УРСР, яких було чотири: 1919 р., 1929 р., 1937 р. та 1978 р., не закріплювала і не гарантувала прав на свободу пересування і вільний вибір місця проживання [15; 16; 17; 18], що, з нашої точки зору, стало не тільки кроком назад у розвитку основних прав та свобод людини, а й створювало непереборну правову, інформаційну, культурну прірву між громадянами СРСР та всім цивілізованим людським співтовариством.

27 грудня 1932 р. було видано основоположний документ про створення в СРСР єдиної паспортної системи з обов'язковою пропискою. Радянська влада запровадила нову паспортну систему, що була значно суворішою, ніж за російського царату. Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 1932 р. №84 «Про встановлення єдиної паспортної системи в Союзі РСР і обов'язкової прописки паспортів», усі громадяни віком від 16 років, окрім селян, які не входили до переліку власників

паспортів, повинні були мати паспорти з обов'язковою пропискою. В Україні ж паспорти запровадили тільки 1933 р., під час Голодомору, як зазначено в постанові ВУЦК та РНК УРСР від 4 липня 1933 р., з метою: «врегулювання притоку населення до міста», «очищення міст» від голодуючих колгоспників, розкуркулених, кримінальних та політичних злочинців, «шпигунів і диверсантів». Лише у серпні 1974 р. право на отримання паспорта поширилося на всіх громадян СРСР [23, с. 38-39; 27; 28, с. 105].

Усі дослідники означеної проблематики одноставні у висновках про тотальне обмеження та навіть відверте потурання прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання за радянської доби [1, с. 242; 9, с. 4-5; 19, с. 4-5; 31, с. 29].

З проголошенням у 1991 р. незалежності України розпочався новітній етап розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. Нині саме Конституція України у ст. 33 закріплює права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, які, своєю чергою, набули подальшого розвитку в системі національного законодавства.

Висновки

У підсумку можемо констатувати, що періодизацію генези прав на свободу пересування на вільний вибір місця проживання в Україні у контексті особливостей її державно-правового розвитку доцільно розподілити на сім історичних етапів, а саме: заснування перших державно-правових елементів паспортно-реєстраційного режиму та розвиток договірної права часів Київської Русі (X ст. – перша половина XIII ст.); період дії польсько-литовського та московського законодавства (друга половина XIV ст. – 1721 р.); правові акти часів Запорізької Січі та Гетьманщини (друга половина XVI ст. – 1764 р.); законодавство щодо правового регулювання свободи пересування та вільного вибору місця проживання за часів перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій (1721 – 1918 рр.); конституційне закріплення права на свободу пересування у добу українського національного відродження (1917 – 1921 рр.); законодавство радянського періоду (1917 – 1991 рр.) та законодавство про права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання незалежної України (1991 р. – донині).

Література

1. Барський В.Р. Свобода пересування та вибору місця проживання за законодавством України / В.Р. Барський // Актуальні проблеми держави і права – 2004 – С.251-256.
2. Безклубий О. Сутність та склад особистих немайнових відносин за Статутами Великого князівства Литовського / О. Безклубий // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка – 2013. – Юридичні науки – № 2(96). – С. 74-77.
3. Брага І.Ю. Деякі питання становлення та розвитку паспортно-реєстраційної системи на території українських земель / І.Ю. Брага // Право і суспільство – 2017. – № 3 Частина 2. – С. 102-106.
4. Гіжевський В.К. Адміністративно-правове регулювання міграції та реєстрації фізичних осіб в Україні [навч. посіб. для ВНЗ] / В.К. Гіжевський, С.Я. Мосьондз, С.С. Саїв; Ун-т економіки та права «КРОК», 2008 – К. : Магістр - XXI ст. – 198 с.
5. Головка Б.Г. Особливості організації паспортної системи в Російській імперії XIX ст. / Б.Г. Головка // Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків : ХНУВС, 2015. – С. 47-50.
6. Голубка І.І. Конституційні права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аналіз. дис. к.ю.н. : 12.00.02 / Голубка Іван Іванович. – Ужгород, 2016. – 240 с.
7. Гончаренко В. Законодавчі органи Австро-Угорської монархії під час перебування в її складі західноукраїнських земель / В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 4. – С. 52-60.

8. Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського у XVI ст. / А.О. Гурбик // Український історичний журнал – 1996. – № 4. – С. 49-61.
9. Динько О.Ф. Зміст гарантії забезпечення реалізації свободи пересування людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :12.00.02 / О.Ф. Динько . – Київ, 2003. – 13 с..
10. Домановська М.О. Лавровський (1825-1899) про русько-візантійські угоди X ст. [Електронний ресурс] / М. Домановська. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/57272/11-Domanovsky.pdf?sequence=1>.
11. Задорожній О.В. Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду «відносної централізації»: від Аскольда до Святослава (IX-X ст.) / О.В. Задорожній // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2014. Серія Право. – Випуск 27. Том 3. – С. 171-175.
12. Іванов В.М. Історія держави і права України : підручник. / В.М. Іванов – К. : КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
13. Історія держави і права України. Підручник у 2-х т. [За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка]. – Т. 1. – К.: Концерн «Видавничий Дім» Ін Юре», 2003. – 656 с.
14. Конституція Української Народної Республіки (Статут про Державний устрій, права і вільності УНР) // Українська Центральна Рада : док. і матеріали : у 2 т. – К., 1997. – Т. 2 : 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1918 р. – С. 330-335.
15. Конституція Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 г. и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://xn--h1aemethbj4a4h.org.ua/istoriya-konstituci%D1%97-ukra%D1%97ni/kostituciya-ursr-1919-r/tekst-konstituci%D1%97-ursr-1919-r/>.
16. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки від 15 травня 1929 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>.
17. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/001_001.
18. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.
19. Коробочкіна Л.Л. Паспортний режим в Україні як вид адміністративно-правового режиму : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.07 / Любов Леонідівна Коробочкіна. – Одеса, 2016. – 233 с.
20. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Частина перша: Княжа доба / Р. Лашенко. – Прага, 1923. – С. 77.
21. Литаврин Г.Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус / Г.Г. Литаврин. Византийский временник, 1993. Т. 54. – С. 81-92.
22. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 77.
23. Пагик Л.Л. Історичні етапи розвитку та становлення системи паспортної реєстрації України / Л.Л. Пагик // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 7. – С. 38-39.
24. Плецький С.Ф. Паспортна система Нової Січі (1734-1775 рр.) / С.Ф. Плецький // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С.24-37.
25. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – Т. 15. – Спб, 1899. – 750 с.
26. Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Стлб. 275–286. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr14.htm>.
27. Про затвердження Положення про паспортну систему в СРСР: Постанова Ради Міністрів СРСР від 28 серпня 1974 р. №677. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0677400-74>.
28. Савранчук Л. Л. Історія становлення та розвитку дозволу на в'їзд та виїзд іноземних громадян з України / Л.Л. Савранчук // Держава і право. – 2010. – Випуск 48. – С. 101-106.
29. Семенюк В.В. Особливості втілення християнських засад у положеннях Універсалів Центральної Ради УНР та Конституції УНР / В.В. Семенюк // Науково-інформаційний вісник. Серія Право. – 2012. – № 5. – С. 67-72.
30. Тараненко О.М. Право і законодавство Київської Русі Історія української культури. Київ,

2001. Том 1. [Електронний ресурс] / О.М. Тараненко. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult08.htm>.

31. Тарапака І.Ю. Адміністративно-правове регулювання свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ірина Юріївна Тарапака. – Одеса, 2016. – 238 с.

32. Усенко П.Г. МАНІФЕСТ 17 ЖОВТНЯ 1905, «Найвищий маніфест» («Высочайший манифест»). [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Manifest_17_1905.

33. Чехович С.Б. Юридичні аспекти міграційних процесів в Україні : [навч. посіб.] / С.Б. Чехович. – К. : МАУП, 2001. – 288 с.

34. Шандала О.О. Правове регулювання громадянства та правовий статус громадян в Австро-Угорській імперії / О.О. Шандала // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015. – Серія ПРАВО. Випуск 32. Том 1. – С. 88-91.

35. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: [навч. посіб.] / Н.М. Яковенко – Київ: Генеза, 1997. – 380 с.